

Blum Lászlóné

Életrajz

A nagypapát nem ismertem. Az apai nagypapa nevét se tudom. Azt tudom, hogy Bánffyhunyardon éltek, Erdélyben [Bánffyhunyard – nagyközség, Kalotaszeg központja volt Kolozs vm.-ben (szolgabírói székhely, járásbíróság, közjegyzőség), 1891-ben 3700, 1900-ban 4500, 1910-ben 5200 lakossal, jelentős marhavásárokkal. Iskolák: polgári fiúiskola, felső leányiskola. A trianoni békeszerződést követően Romániához került. Lakóinak száma 1920-ban

4900 fő volt. – A szerk.]. Rabbi volt. Az apukámnak az anyját ismertem, Waldmann Hanna volt a neve. Krasznáról származik a nagymama [Kraszna – nagyközség volt Szilágy vm.-ben (járasi szolgabírói hivatal, járásbíróság), 1891-ben 3300 lakossal. A trianoni békeszerződést követően Romániához került. – A szerk.]. Az 1870-es években születhetett. Ő mindig [Bánffy]Hunyadon maradt, csak vendégségbe ment Kolozsvárra később hozzánk. Nagyon vallásos asszony volt. Mindig azt mondták neki, hogy a bajmelpiser [A 'bojml' jiddisül étolajat jelent, a 'pisen' pedig azt, hogy pisilni. – A szerk.], az azt jelenti, hogy olajat pisilt, olyan vallásos volt. Ezt így mondták jiddisül. Ez a Bábika – így hívtuk őt – mindenkit téríteni akart, hogy vallásos legyen, és a fiatalokat állandóan kritizálta, hogy legyenek vallásosak. Borzasztó volt. Sajtlija volt, mindnyájunkat tanított imádkozni reggel meg délben, mondtuk a bróhékat [lásd: áldások]. Magyarul nem is tudott, csak jiddisül. A holokausztban halt meg szegény, elvitték Auschwitzba. Akkor lehetett úgy hetven éves. Miután meghalt az első férje, az én nagypapám, hozzáment egy sakterhez, de neki sem emlékszem a nevére. Itt laktak, Bánffyhunyardon, saját házat vittek. Nem voltak túl gazdagok, hanem rendes zsidó családnak számítottak, normális körülmények között éltek. A nagymama főzött, volt egy kis segítsége. Az édesanyámat nagyon szerette, volt neki négy menyee, és azt hiszem, őt szerette a legjobban. Azért volt nálunk nagyon sokat.

A Lőb nagypapának és a Bábikának négy gyereke volt. A legidősebb, az édesapám volt. Lőb Kálmánnak, héber nevén Zálmánnak hívták, és 1894-ben születhetett Bánffyhunyardon. Utána jött Nátán, mi csak Nóténak hívtuk otthon. Pár évvel volt fiatalabb apukánál. Aztán volt a Cháim és utána a Dávid – Dovid. Mindannyian jártak héderbe, rabbifélék voltak, mind jesivába is jártak Krasznára, sok-sok évet. Az egy nagyon vallásos család volt, és kicsit jobb módúak is voltak, segítették a fiúkat a tanulás ideje alatt. Mindannyian Talmud hóhemek voltak. Más iskolába nem is jártak, csak ide. Kereskedők lettek aztán. Cháimnak lisztesboltja volt, Dovidnak kocsmája meg kiskereskedése, Nátánnak pedig egy kis szatócsboltja. A feleségeik mind háziasszonyok voltak. Nátán feleségét Goldénak hívták, ők [Bánffy]Hunyadon laktak, legalább hét gyerekük volt. Jóban voltunk egymással mint gyerekek, de aztán már nem tartottuk a kapcsolatot. A rokonság nagyon összetartott, amíg normális idők voltak. Ros Hásánakor a templomban együtt voltunk mindig, meg meg voltunk híva egymáshoz sábatkor. Aztán mind elpusztult 1944-ben. Cháimnak volt a felesége Cilla. Neki is sok gyerekük volt. Emlékszem Hédire, Ráhelre, és volt még több fiú és még legalább két lány. Ezek mind [Bánffy]Hunyadon laktak. Csak Ráhel élte túl a holokausztot. A Dávidnak a felesége Rifka volt. Annak volt szintén négy vagy öt gyereke. Azok nagyon szerencsétlenek voltak.

Azt hiszem, az utolsó gyereknél tébécét kapott a feleség meg a férj is, és meg is haltak, és maradtak a gyerekek a nagyszülőkre.

Ez a három család nagyon-nagyon vallásos volt. A férfiaknak mind volt szakálla, pajesze. Strámlit nem hordtak, kaftánt sem, nem voltak haszidok. Biberkalapjuk volt. Amikor nem dolgoztak, állandóan otthon tanultak. Az asszonyok meg parókat hordtak, hosszú ruhát mindig, fekete harisnyát, nyáron is. A férfiak naponta eljártak a zsinagógába, a nők csak nagyünnepeken inkább. Az unokatestvéreim közül a fiúk mind héderbe jártak. Az természetes volt.

Elég sok zsidó volt [Bánffy]Hunyadon. Sok kereskedő volt. Azokat ismertem is, Alberték meg Panethék, ezek gazdagok voltak. A Panethék egyébként egy rabbicalád volt, eredetileg Désről származtak [lásd: Paneth Ezékiel]. Velük jóban voltunk. Itt, [Bánffy]Hunyadon textillel kereskedtek. A zsidók és a nem zsidók jó kapcsolatban voltak a háború előtt. Nem éreztük azt, hogy mi zsidók vagyunk. A régi Osztrák–Magyar Monarchia idejében nem volt semmi ilyen ellentét.

Miután mi elköltöztünk [Bánffy]Hunyadról, a nagyobb ünnepeken vagy mi utaztunk, vagy ők jöttek hozzánk. De a négy testvér, a fiúk nagyon jól megvoltak egymással. Anyagilag hasonló helyzetűek voltak. Mi voltunk, mondjuk, a legszegényebbek, aztán jöttek a Dávidék. Nátánék Cháimékkal nagyjából egyformák voltak. De mind a négyen nagyon támogatták a nagymamát. „Mama liebé”-nek hívták. Picike asszony volt a nagymama, s a fiúk akkorák voltak, hogy alig fértek be az ajtón. És úgy tisztelték az anyjukat azok a fiúk! Ha a nagymama csak egy szót szólt, arra mind a négy azonnal ugrott. Ő volt a kapitány. A nagymama például ment és ellenőrizte, hogy elég kóser-e a háztartása. Benézett a konyhába is. Nagyon megkritizálta, ha véletlenül az a szivacs nem ott volt, vagy az a rongy nem oda volt téve, a tejes meg a húsos oldalra.

Az anyai oldalon egy egész májsze [jiddis: 'történet, mese'] van, előlről kell kezdeni. Az édesanyám szülei valószínű, hogy a pogromok elől menekültek Palesztinába Oroszországból. Onnan származnak. Ez még valamikor az 1880-as évek elején történhetett. A nagypapa rabbi volt és sakter. Ávrám Jichák Zev Zipnek hívták. Pajesze volt, strájlmit hordott, és kaftánban járt. Palesztinában Jeruzsálemben laktak, később pedig Tibériásban, haszidok voltak. A nagymamát Ráhel Zipnek hívták. Egy gyerekük már volt, a nagynéném, akit úgy hívtak, hogy Szára Zip. Az anyukám, Rifka Lea Zip Tibériásban született 1896-ban. Az anyukám és a nagynéném között tizenöt év korkülönbség van. A nagynéném mikor tizenhét éves lett, a szülők vissza akartak jönni Európába, a Monarchiába, mert a nagypapának lett egy trachomája [Ún. „egyiptomi szemgyulladás”, gennyes, ragályos idült kötőhártya-gyulladás. – A szerk.], amit ott nem tudtak kezelni. Meg kellett műteni a szemét. A nagynéném semmi esetre sem akart velük jönni, mert ő ott nőtt fel; ő egy nagyon tudós asszony volt. Mit tehettek a zsidó szülők, nem hagyják ott a tizenhét éves lányt, hoztak egy sádhent, és férjhez adták a lányukat egy nagyon szép emberhez, Goldenberg Mórchoz, aki Romániából alijázott Palesztinába.

Jeruzsálemben összeházasodtak, és aztán elköltöztek Alexandriába, Egyiptomba. A nagynéném kitanulta a szülészetet, és Alexandriában szülésznő lett, a férje, a nagybácsi sakter volt. Nagyon jól bevált nekik ez az élet, jómódban voltak. Született egy lányuk és három fiúk. A lányuk, Cipóra avagy Paulina gyönyörű nő volt. És férjhez adták ezt is tizenhat éves korában egy nagyon gazdag emberhez, Nadlerhez, aki csokoládégyáros volt Alexandriában. Ez híres Egyiptomban a mai napig. Mindenki ismerte, aki Egyiptomból jött. Nagyon gazdagok voltak. Volt még három fiuk [Goldenberg Mórícéről van szó, azaz az anya nővérének, Száranak a családjáról. – A szerk.], az egyik, Jozsef

orvos lett, Párizsban tanult, s a másik fiú Cvi volt, a harmadik nevére nem emlékszem.

Az egyik nővérem, Rella járt is a nagynénéméknél, Szaráéknál Alexandriában. Volt egy gyönyörű nagy házuk. A szombatot tartották, de utaztak szombaton. Azt mondta Szará, hogy nem bűn utazni, mert nem ő vezeti a villamost. Modern nő volt. Haja volt, nem hordott parókát. Zsinagógába jártak. Nagy zsidó közösség volt Alexandriában. Sok nyelven beszéltek, spanyolul, arabul. Amikor jött a Nasszer, el kellett menekülniük Egyiptomból [Gamal Abdel Nasszer (1918–1970): egyiptomi politikus, tábornok. A monarchiát 1952-ben megdöntő forradalom vezetője, és az Egyiptomi Köztársaság első elnöke. Arab szocializmus néven nagyszabású gazdasági és társadalmi reformokat kezdeményezett. – A szerk.]. A lányuk elment Irakba. A pénzüket Svájcba és New Yorkba mentették át. A bácsi és a néni is Izraelben halt meg. A zsidó vallás szerint Izraelben kell eltemetve lenni. Ez az 1950-es évek elején történt.

Visszatérve a nagyszülők történetéhez: megházasították Szárát, felültek a hajóra, és visszajöttek Ausztriába vagy Magyarországra [Tulajdonképpen nem „visszajöttek”, hiszen ők Oroszországból mentek Palesztinába. – A szerk.] a kétéves Rifkával. 1898-ben visszatelepedtek Európába. A nagypapa szemét meggyógyították Bécsben vagy akárhol, és akkor jöttek Magyarország felé. Itt is voltak valamilyen rokonok. A nagypapa talált magának egy sakterságot vagy rabbiságot, és a kétéves anyukámék Derecskére költöztek. Az Debrecen mellett egy falu [Derecske – nagyközség volt Bihar vm.-ben (járási szolgabírói hivatal, járásbíróság), 1891-ben 8300, 1910-ben 9300 lakossal. – A szerk.]. Anyukámnak innen származik a születési bizonyítványa, mert Palesztinában nem volt még regisztrálva a születési dátum, és mint magyar állampolgár lett ő Derecskén bejelentve. A sors érdekessége az, hogy az édesanyám itt járt iskolába, elvégezte a polgárit is, majd kitanulta a varrást. És amikor tizenhét éves lett, eszükbe jutott a szülőknek, hogy ők már ötven évesek, vissza kell menni a Szentföldre meghalni. Ötvenéves korban már ők öregeknek gondolták magukat. És az édesanyám nem akart velük menni. Hát persze kiházasították. Hívtak egy sádhent, ugyanúgy csinálták, mint a másik lányuknál, és az édesanyámat férjhez adták. Ő itt maradt, és a szülők visszamentek. Leveleztek egymással jiddisül, merthogy ők csak jiddisül beszéltek otthon is. Az anyukám jiddisül tudott írni is, olvasni is. De ő magyarul is perfekt volt.

Az édesanyám tudott imádkozni rendesen, egynyelvű héber imakönyvet használt. Nagyon vallásosan nevelték, de ő már nem volt fanatikus. Neki már volt világi nevelése is. Ő már nem akart ilyen környezetben élni. A nagymama mégis azt akarta, ha férjhez adják, nagyon vallásos emberhez adják. Az volt a legfontosabb, hogy vallásos legyen, akihez hozzáadják. Talán még azt is nézték, hogy tanult legyen a Talmudban. Szegény anyukát férjhez adták, és ők elmentek. Az édesanyám akkor látta apámat először, amikor az esküvő volt. Ekkor ez volt a szokás. [Bánffy]Hunyadon volt az esküvő 1912-ben [lásd: házasság, esküvői szertartás]. Ez a házasság elég tragédia volt az édesanyám életében. Hiszen ő egy modern nő volt, az édesapám pedig egy kis melamed. Tanító volt, aki kisgyerekeket tanított a héderben. Nagyon pici fizetése volt, és jöttek a gyerekek egyre-másra. S nem volt miből megélni, az édesanyám elő kellett vegye a varrástudományát. Az apám olyan ember volt, aki tényleg csak a tanulásnak meg a vallásnak adta magát, a család, azt a jó Isten megsegíti – mondogatta. Állandóan tanult, amikor otthon volt. Talmudot tanult, Rásit olvasott, és persze a Hümet is mindig tanulmányozta. Amikor tanult, nem lehetett szólni hozzá. Akkor azt tiszteletben kellett tartani. Arra is emlékszem, amikor a legkisebb öcsém hazajött a héderből, akkor kihallgatta minden szombaton a szidrárt, és magyaráztatta is meg minden. Arra is emlékszem, hogy le is kellett neki fordítania héberrel jiddisre. Otthon anyukámmal

magyarul beszéltünk, apukámmal csakis jiddisül, nem is tudom, hogy ő tudott-e egyáltalán magyarul. A szülők is jiddisül beszéltek egymással.

Anyukámnak nagyon sokat kellett dolgoznia. Tudom mint felnőtt gyerek, mindig éjjel dolgozott, én is vele virrasztottam. De betartotta a vallási előírásokat, szabályokat, szóval nem volt köztük feszültség, ő mindent úgy csinált, ahogy azt elvárták tőle. Abban az időben nem volt úgy, hogy elválunk, ha nem tetszik valami. Akkor az volt, hogy férjhez ment, egy életre szól egy házasság, az egy szentség. Anyuka azt akarta, hogy a gyerekek tanuljanak, mert ugye ezek a vallásosak-fanatikusak nem voltak azon, hogy tanuljanak világi dolgokat. Őket csak a vallási tanulmányok érdekelték. De anyuka azt akarta, hogy minden gyerek tanuljon, legyen szakmája, és azért dolgozott éjjel-nappal, hogy rendesen öltözzünk, tanulni tudjunk. Még zongorázni is taníttatott minket. Varrt a tanároknak, és ennek fejében tanulhattunk mindenfélét.

Hat testvérem volt. A legidősebbet úgy hívták, hogy Paula Ráhel, ő 1913-ban született Bánffyhunyardon. Ott is járt iskolába. Nagyon szorgalmas, nagyon rendes lány volt. Itt most el kell mesélnem egy másik történetet is közben. Az anyukám elutazott 1927-től 1929-ig Palesztinába [Mint a későbbiekben kiderül, Alexandriában töltötte ezt a két évet a nővérénél. – A szerk.], s akkor mi otthon maradtunk. Ekkor már hatan voltunk gyerekek, és ő volt a legidősebb, nagyon sok dolgot kellett csinálnia, és neki segített sokat a következő testvérem, Rella. Paula nagyon nem szeretette apám anyját, a Bávikát, akire rábíztak minket, és aki erre az időre be is költözött hozzánk. S Paula elment a Dovidékhez, apám testvéréhez, akik Stănan [Az egykori Szilágy vm.-ben lévő Felsőnyárló község román neve. – A szerk.] laktak, és volt egy üzletük, és segített nekik az üzletben meg otthon is. Szegény következő nővéremet, Rellát úgy fogta be a nagymama, hogy még iskolába sem járhatott. Mesélte később, hogy megszökött az iskolába éjjel. Nagyon jó tanuló volt, és nem volt hajlandó kimaradni, de apukánk akkor sem tett semmit, csak tanult és imádkozott, mindent ráhagyott a Bávikára.

Visszatérve Paulára, amikor anyukám visszajött 1929-ben, akkor haza akarta hozni onnan a családból, és látta, hogy ez a lány beteg. Vizsgálták jobbra-balra, és kiderült, hogy tébécés. Lett egy kavernája, és tíz évig kínlódott evvel a betegséggel, szanatóriumba be, szanatóriumból ki. Volt egy tüdőszanatórium Kolozsváron, fent valahol a hegyen, s én vittem neki, emlékszem, mindig ételt. Sőt megengedték, hogy szalonnát is egyen. Azt mondták, hogy jó a tüdőnek, és eltekintettek ebben az esetben a kórságtól. 1940-ben halt meg. Nagy csapás volt számunkra. Zsidó temetése volt. Apuka mondta utána a kádist, és ültünk hét napot [lásd: gyász, süve], és jöttek látogatóba, és nem volt szabad főzni, a szomszédok hoztak ételt. Csak annyit mondhatok, a legdrágább, a legjobb ember volt ez a Paula. Csupa báj, csupa kellem, jószívű.

A következő testvérem volt a Rella, ő 1917-ben született. Vele vagyok a legszorosabb kapcsolatban a mai napig. Ott járt elemibe [Bánffy]Hunyadon. Miután befejezte az elemi iskolát, Kolozsváron a Tarbutban [lásd: Tarbut Kolozsváron] tanult. Tizenhat éves koráig tanult, és utána ki akarta tanulni a fűzős szakmát, de egy évig volt egy üzletben, ahol fűzőket csináltak meg eladtak meg minden, s nem ültették a géphez, csak kifutó volt, be kellett hogy vásároljon a főnökasszonynak, és úgy döntött, hogy ő ezt tovább nem csinálja. És akkor anyukától megtanult varrni. Varrt pár évig, és akkor elment egy műhelybe praktizálni. Rella a Mizrachiba járt akkor, meg már előtte is. Nagyon aktív volt, és csapatvezető lett. A mozgalomban élt, még egyszer táborban is volt, ami igazán nagy dolog volt ekkoriban.

Amikor anyuka hazajött Egyiptomból, mondta, hogy ha az egész családot nem is tudja kivinni, de Rellának szerzett egy kapcsolatot. Egy nővel megbeszélte, akinek kézimunkaüzlete volt Jeruzsálemben, hogy küld neki egy meghívólevelet, mert akkoriban csak úgy nem lehetett bemenni. És tényleg, elküldte a certificate-et [angol: igazolás], és Rella ki is ment 1935-ben teljesen legálisan. Először egy hónapot töltött Egyiptomban, és utána ment Jeruzsálembe, és ennél a nőnél lakott egypár hónapig, de ez egy nagyon vallásos nő volt. Írta, szegény, mindig, hogy mennyire rosszul érzi ott magát. Szerencsére ez a nő özvegy volt, és közbe sádhénoltak neki, és férjhez ment egy rabbihoz, s akkor már nem maradhatott nála tovább. Akkor bérelt magának egy szobát, vett egy Singer varrógépet részletre, és varrt. Megismerkedett a leendő férjével, egy magyar férfival, Bilitzer Sándorral, és 1937-ben megtartották Jeruzsálemben az esküvőt. Írt nekünk levelet, és küldött egy képet is, amin tett egy kalapot magára, hogy lássák itthon, hogy vallásos. Pedig akkor már nem is volt vallásos egyáltalán, csak apukát akarta megnyugtatni.

Rella férje debreceni vallásos családból származott, és orvosnak tanult Bécsben, de miután kiment Palesztinába, kitanulta a vízvezeték-szerelést. Kislányuk született 1945-ben, Ruti. Hathetes volt a gyerek, amikor Rella férje gondolkodás nélkül, igazi hazaszeretetből bevonult a Zsidó Brigádba, és ott volt vagy öt évig. Védte a hazát, kivívta a függetlenségét [A független Izrael állam 1948-ban jött létre. – A szerk.]. Azt tudom, hogy 1945-ben mint katona átjött Budapestre félig illegálisan, egy angol repülőgépen, hogy megnézzé, ki maradt életben a családjából. Mert nem tudtunk akkor még semmit az itt maradtokról. Itt találta az egyik húgát, aki kommunista volt, és hamis papírokkal bujkált a háborúban. Ő intézte a papírjaikat, és küldte ki nekik, hogy megkapják a beutazási engedélyt Magyarországra. 1951-ben visszajöttek, azóta ők itt élnek. Akkor már két lányuk volt, mert időközben megszületett a Kati is. Rella bölcsődékben dolgozott, intézményvezető is volt hosszú éveken keresztül. Sándor már meghalt. Ha hazalátogatok, mindig Rellánál lakom. Azt hiszem, nem bánták meg, hogy hazatelepültek, bár ezt azért nem lehet egyértelműen mondani.

A két lánytestvérem után jött ez első fiú, a Cvi, magyar nevén Herman. Ő 1918-ban született. Cvi nagyon vallásos volt. Héderbe járt. Aztán anyukánk ragaszkodott hozzá, hogy szakmát tanuljon, így tanulta ki a trikotázs szakmát, szóval a kötést. És aztán dolgozott egy olyan üzemben. Őneki volt pajesza gyerekkorában, és ciceszt is kellett hordjon. Így élt Kolozsváron, majd 1938-ban elhatározta, hogy elhagyja az országot. Már akkor jöttek a románok, a vasgárdisták [lásd: Vasgárda] Kolozsvárra, felégették a templomokat, összetörték a zsidó boltokat. Cvi azt mondta akkor, hogy ő elhagyja az országot. Persze nem lehetett menni Palesztinába [lásd: brit mandátum Palesztinában], az angolok uralkodtak, nem engedték be, és akkor illegálisan elment, és valahogy 1939-ban megérkezett Rodoszba. Azt hiszem, Törökországon keresztül ment. És akkor kijutott Izraelbe [Palesztinába]. Akkor még nőtlen volt, Izraelben nősült 1939-ben, pesti lányt vett el, Dórit. A családban engem hívtunk aztán Dórának, őt pedig Dórinak. Sajnos a lánykori vezetéknévére most nem emlékszem, de nagyon jóban voltunk és vagyunk is. Rella ott volt az esküvőjükön, de mi még mindannyian Kolozsváron éltünk akkor. Én velük már csak a Soá után találkoztam, kint, Izraelben. Herman elhagyta a vallást, aztán később megint visszatért hozzá. Most megint nagyon vallásos ember. Modern vallásos ember. Horgolt kipája van. Netanján laknak. Két gyerekük van, egy fiú és egy lány. A lány nagyon vallásos, igazi ortodox, nyolc gyereke van. A fiú kevésbé, neki három gyereke van. Szorosan tartom velük a kapcsolatot.

A következő testvér a Patyu volt, Lőb Márton, a zsidó neve Mordecháj volt. Ő 1920-ban született. Ő is pajeszos volt, vallásosnak volt nevelve. Aztán kijött a vallásból. Ő volt az otthon, aki megmondta

apukának a véleményét. Meg is verték többször. A Cvi, a másik bátyám, neki volt esze, úgyhogy ő nem mondta meg, hogy mit csinál szombaton. Azt mondta, hogy a sálom [az otthoni béke] végett, amit elvártak tőle. De Patyu olyan volt, hogy nem tudott hazudni, megmondta az igazat, szegényt annyiszor megverték, de nagyon jó fiú volt. Emlékszem, hogy elment valahová nyaralni, és hazaírta, hogy „csókolom a drága anyukát, a kicsi Mártonka csókolja”. Ilyen szeretet volt benne. Ő üvegcsiszoló lett, és otthon lakott tizennyolc-tizenkilenc éves koráig. 1938-ban bevonult mint katona, és aztán ott munkaszolgálatos lett. Először Hódmezővásárhelyre ment, és a végén hallottuk, hogy Borban volt, Jugoszláviában [lásd: bori rézbányák]. Olyan fiú volt, hogy meg tudott élni a jég hátán is. Hallottuk azután, hogy vitték őket 1944-ben gyalog Pestre, és onnan akarták vinni Auschwitzba [Randolph L. Braham írja, hogy a németek 1944. szeptember közepén döntöttek Bor és környéke kiürítéséről. Az evakuált zsidók első csoportja (kb. 3600 fő) szeptember 17-én indult el Borból, a második csoport (2500 ember) két nappal később. Embertelen körülmények között hajtották őket Szentkirályszabadjára (Veszprém vm.) (útközben több száz embert legyilkoltak), ahonnan a flossenburgi, a sachsenhauseni vagy az oranienburgi, a második csoport életben maradt tagjait pedig a buchenwaldi és a flossenburgi koncentrációs táborba deportálták (A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/). – A szerk.]. Ő megszökött, illetve meg akart szökni, és lelőtték. Ezt hallottuk kolozsváriaktól, akik ismerték őt.

A következő testvér a Helén volt, Sulámit héberül. 1923-ban született. Ő volt hozzám a legközelebb, mert köztünk nem volt túl nagy korkülönbség. Nagyon gyenge idegzetű volt. Mi együtt voltunk a holokausztban egy ideig.

Ezután született meg a kicsike öccsünk, Izsák Zév, magyarul Vilmos volt. 1930-ban született. Az a kisfiú olyan gyönyörű volt, hogy azt gondolták, hogy kislány, mindenki megcsodálta. Mondtam neki, mikor hazajött az iskolából. Az utcán olvasott könyveket, bement a vécébe, hogy apuka ne lássa, és ott is olvasott. Mindenféle könyveket olvasott. Elmúlt bár micvó, a drága, kicsi, gyönyörű öcsém tizenhárom és fél éves volt, amikor deportálták. Egy kaptafára vittek a nyilasok a németekkel kollaborálva, és persze a bal oldalra vitték. És a szülőket is [lásd: szelektálás]. Mind azonnal elpusztult. Nem tudok erről többet beszélni.

Én 1926-ban születtem, még [Bánffy]Hunyadon. Anyuka 1927-től 1929-ig Egyiptomban volt. Még élt az anyja Jeruzsálemben; a nagypapa hamarabb meghalt. És élt a nővére, Szára, ott lakott Alexandriában, és ők meghívták, és ott volt két évig. Én nagyon kicsi voltam, amikor elment, úgyhogy nem emlékszem erre, mint ahogy arra sem, hogy milyen gyakran írt nekünk. Gondolom, azért időnként leveleztek apukával. Az biztos, hogyha írtak, akkor jiddisül csakis. Kint is jiddisül beszéltek a rokonok egymással. Anyuka tudott varrni, de ez volt az ő balsorsa talán. Első nap, mikor megérkezett Egyiptomba, már egy csomó munkát szereztek neki, és két évig ott varrhatott, de hogy pénzt adjanak, amiért eredetileg ment, hogy kihozza a családot, hogy segítséget szerezzen vagy kölcsönt, olyanról szó se lehetett, hanem hogy ő keresse meg. Mit lehetett megkeresni varrásból, annyit, hogy hat gyereket ki lehessen vinni?! Szegény varrt, varrt, és két év után az édesapám megunt, hogy már nincs itthon, és írt neki, hogy jöjjön haza, mert már a nagymama nem bírja, és ez így nem megy tovább. Ő letette a tűt, mindent, egyik napról a másikra otthagyt mindent, megint levágatta a haját, és hazajött. Aztán folytatódott az élet úgy, ahogy azelőtt volt.

Mikor az anyukánk hazajött Palesztinából, 1929-ben elköltöztünk Kolozsvárra, egy kicsit mégiscsak kulturáltabb környezetbe. A gyerekeit másképp akarta ő nevelni, mint ott a faluban. Több lehetőség volt Kolozsváron mégis. Kolozsvár volt a fővárosa Erdélynek mindig. Kolozsvár cionista város volt, és nagyon-nagyon kulturális. Volt magyar színház, opera és egyetem – ez egy nagy dolog volt –, bibliotékák és klinikák voltak, botanikus kert. Gyönyörű szép város volt valamikor. Anyuka eljárt a színházba, apuka persze sosem ment vele. De anyuka természetesen párókában járt ki, otthon pedig kendőt kötött. Egyetlen egyszer növesztette meg a haját, mikor Egyiptomban volt. Szegény, ott egy kicsit felszabadultabban élhetett.

Apuka, mikor Kolozsvárra költöztünk, nem tudott melamedként dolgozni tovább, így elment a közeli zsinagógába gábjának, zsinagógai mindenesnek. Így aztán egész nap bent volt a templomban, és naponta kétszer imádkozott. Sameszi feladatokat is ellátott. Emlékszem, hogy anyukám küldött mindig a templomba, hogy adjon pénzt apuka. Ez egy ortodox templom volt, egy igazán vallásos. Középen volt a bimá. Volt egy külön kis karzat a nőknek [Az ortodox zsinagógában a nők nem vehetnek részt a férfiak között, különválasztott hely (sokszor ráccsal vagy függönnyel is ellátott karzat) van számukra fenntartva. – A szerk.]. Én nem mentem csak ünnepekkor, anyukámmal.

Kolozsvárott a ház, amiben laktunk, az Árpád úton volt. Nem volt fürdőszobánk és vécénk sem a lakásban. Teknőben fürödtünk. Két szoba volt s egy nagy konyha, abban volt a varroda, és volt egy spanyolfal, ahol próbáltak, akik jöttek anyukához ruhát csináltatni. A konyhában volt egy olyan asztal, amit ki lehetett nyitni, ott szabott anyuka. Volt egy dívány a konyhában, amit ki lehetett nyitni, és voltak szalmazsákok. Azon aludtunk, egymás hegyén-hátán. Az egyik szoba ki volt adva nagyobb részben, mert kellett a pénz.

Héber óvodába, majd iskolába jártam Kolozsváron [A kolozsvári héber óvoda a neológ hitközség óvodája volt, amely az 1910-es évek végén jött létre, és a deportálásokig, azaz 1944-ig működött. A héber iskola a hitközség hétosztályos elemi iskolája volt. A neológ és az ortodox hitközségnek is volt ilyen iskolája Kolozsváron. Az elemi iskola is 1944-ig működött. – A szerk.]. Persze románul tanultunk ott is. Volt hittanóra, és megtanultuk az egész históriát [a zsidó nép történetét]. Azt magyarul, nem is tudom már, miért. Románul az iskolában kellett tanulni, de különben otthon és az egész társaságban mindig magyarul beszéltünk. Persze a zsidó iskolában tanultunk németül. Ami meghatározta a gyerekkoromat, hogy Kolozsvár egy nagyon cionista város volt. Anyukám azt akarta mindig, hogy az összes gyerekek menjenek ki Izraelbe [Palesztinába]. De apuka hallani sem akart róla. A rabbik azt mondták, hogy nem elég vallásos az élet ott, és hogy nem a messiás hozta létre az új településeket. Ilyen marhaságot! De a rabbiknak nagy tekintélyük volt, fanatikusan követték őket. Mi már az iskolában az első osztályból be voltunk szervezve a cionista mozgalomba. Bekerültem az első osztálytól a Hanoár Hacioni mozgalomba [lásd: Hanoár Hacioni Romániában]. Minden héten vagy kétszer-háromszor voltak gyűlések. Nagyon sok mindent tanultam ott, könyvekről beszélgettünk. Emlékszem Bialik-verseket fordítottak nekünk [Cháim Nahman Bialik (1873–1934): orosz zsidó költő, aki főleg héber nyelven írt regényeket, vidám dalokat és vázlatokat. 1924-ben Tel-Avivba költözött, és könyvkiadót alapított. Mind könyvkiadóként, mind saját műveiben a hászkalá, a zsidó felvilágosodás eszméjét igyekezett terjeszteni. – A szerk.]. Palesztináról volt szó, énekeltünk, arra vágytunk csak, hogy tudjunk indulni Izraelbe.

Persze apuka nem tudhatta, mert ez nem volt vallásos mozgalom. A nővérem, Rella járt még a Mizrachiba, az vallásos csoport volt. Amikor befejeztünk négy osztályt, mentünk a Tarbutba [lásd: Tarbut Kolozsváron]. Ez egy nagyon jó iskola volt. Kolozsváron sok zsidó lakott nagyon, nem tudom pontosan, mennyi, de azt tudom, hogy volt neológ és ortodox hitközség is. Mi az ortodoxhoz tartoztunk, de a neológ iskolába járhattunk. Otthon mindvégig ortodox kislányok maradtunk. Apukám például nem engedte volna, hogy rövidben járjunk, de mi jártunk. Azért, mert anyuka azt mondta neki, hogy „Apuka, te nem adsz elég pénzt, nincs elég pénzem, hogy csináljak nekik hosszút”. Apukám nem engedte, hogy magyar könyveket olvassunk, mert az gój dolog. De persze mi olvastunk állandóan. Anyukámnak megvolt Jókai Móról a „Fekete vár” [1892-ben megjelent regény. – A szerk.], Pestről jött nekünk a „Színházi Élet” [„Színházi Élet” – 1912 és 1938 között megjelent népszerű képes hetilap volt sok színes tudósítással a korabeli színházi és filmvilág életéről. Olykor egy-egy bemutatott színdarab szövegét is közölte. Incze Sándor alapította és szerkesztette Harsányi Zsolttal közösen. – A szerk.], a „Délibáb” [A Tolnai Lapkiadó képes hetilapja volt (színház, film, illusztrált rádióműsor) 1927–1944 között, Tolnai Simon, Paizs Géza, Bibó Lajos és Tolnai Sándor szerkesztésében. – A szerk.], a „Képes Krónika” [1919-ben indult katolikus –szépirodalmi, művészeti és társadalmi – hetilap, a Központi Sajtóvállalat adta ki, Zigány Árpád szerkesztette. – A szerk.]. Mi nagyon felvilágosultak voltunk mindenről anyukám révén, úgy nevelt bennünket. Apukám persze mindezekről nem is tudhatott, de nem volt nehéz eltitkolni, mert úgylis mindig csak a tanulmányaira meg az imákra figyelt.

Volt egyszer egy eset, jártam a mozgalomba, s mentem az utcán, fiúkkal jártunk, diskuráltunk, s apukám jött, és meglátott engem két fiúval. Esküszöm, emlékszem, hogy adott egy olyan pofont, mint annak a rendje. Egy másikra is emlékszem, amikor jött ez a nagyanya Bánffyhunyadiól Pészahkor, ott volt nálunk, és volt a mozgalomban egy nagy váádá [héber: 'értekezlet']. A apukám megtudta egy másik lánytól ezt. Az összes barátnőm, majdnem mindegyik vallásos családból volt, de jártak ide is. De az apák általában nem tudták. S akkor megtudta az egyik lánynak az apja, hogy mi odajárunk a mozgalomba, emlékszem, eljött hozzánk, s keresett bennünket, s olyan verést kaptunk, mint annak a rendje. De aztán jártunk tovább.

Nagyon jó volt ez a társaság a mozgalomban, sokat tanultunk. Vitakoztunk, de persze a legfőbb dolog volt, hogy jönni Izraelbe [Palesztinába]. Sokat énekeltünk, amikor lágerbe kerültem, avval felbuzdítottam az ezer lányt, hogy túl kell éljük, ami van, mert utána jó lesz: „Izrael dalra fel, bizalommal szálljon az ének. El ne hagyd most magad, boldog lesz még az élet, fölvirrad hajnalod, addig élsz, míg szíved remélhet, Izrael, dalra fel, boldog lesz itt még az élet.” A másik az volt: „Ne búsulj, ne sírjál, bús Izrael, elmúlik ez az élet. Büszkén viseld el ezt az időt, lesznek még szép napok.” Szóval ez tartott fenn engem, hogy muszáj megérkezzek Izraelbe, mert ez volt gyerekkorban is, anyukánk erre nevelt: Muszáj megérkezni Jeruzsálembe.

Emlékszem, hogy Stănan voltam nyaralni a zsidó iskolával a Margit-villában. Az egész négy elemivel elmentünk oda nyaralni. Egy gyönyörű szép hely volt. És az éneket sose fogom elfelejteni, midőn hazajöttünk, mit énekeltünk. Hogy „Közeleg az idő hazatérésre, itt hagyjuk a Margit-villát örökre. Az erdő fái búsulnak, hogy nem hallják többé a gyermekzajt. Közeleg az idő hazatérésre, itt hagyjuk a Margit-villát örökre”.

Azért mindezek ellenére az ünnepeket nagyon szerettem. A péntek este volt az egyik legkedvesebb ünnepem. Apuka elment a templomba a fiúkkal. Persze apám minden nap ment

zsinaágába kétszer is. Apám szombaton kikérdezett minket, bár minket, lányokat ritkábban, a fiúkat szinte minden héten. Kellett imádkoznunk minden reggel, csak nem mindig tudtuk, mit imádkozunk. Meg kellett áldani a kenyeret meg mindent. Kellett étkezés előtt és után és kézmosáskor. És arra is emlékszem, hogy ha valami friss [primőr] gyümölcsöt ettünk, arra is imádkoztunk [lásd: áldások (étkezéshez kapcsolódóan)]. Ezeket anyuka is betartotta, ezek szokások voltak.

Amíg a férfiak a templomban voltak, anyuka elkészült. Anyuka nagyon sokat dolgozott, kellett segítsünk. Hal volt és húsleves és hús, kompót, minden volt. És persze imádkoztunk az asztalnál is. És péntek este mi mindig magyarul beszéltünk, s apukám azt mondta zsidóul, hogy „lekóved sábesz kajdes, recitíren kinderlekh” [jiddis: a szent szombat tiszteletére elmondják a gyerekek... – A szerk.]. Mi, amikor ettünk, a könyveket eldugtuk, s olvastunk magyarul, de hogy apukám ne lássa, az asztal alatt. Aztán énekeltünk péntek este zmireshket. Ezeket nagyon-nagyon szerettem. Volt egy ének, a kállói rabbi megengedte, hogy magyarul is lehessen énekelni; ez volt a „Szól a kakas már”: „Szól a kakas már, majd megvirrad már, zöld erdőben, sík mezőben sétál egy madár. De micsoda madár, zöld a szárnya. Zöld a szárnya. Kék a szárnya, engem mindig odavár.” Ez volt a vágyakozás Izráel után. Ez az érdekes, hogy az összes imákban benne volt a Cion utáni vágyakozás, hogy vissza kell térni Izráelbe. Azt mindig imádkozták, s közben a rabbi lebeszélte a családokat, hogy kimenjenek. Meg tudtak volna menteni csomó zsidót, hogyha másképp állnak hozzá.

Visszatérve a szombathoz, anyuka mindig gyújtott gyertyát [péntek este], annyit, ahány gyerek volt, és két gyertyát gyújtott a halottak után. Másnap [szombaton] nem lehetett főzni, ezért sólet volt, amit már pénteken elvittünk egy pékhez. Akkor mindig volt ejer mit cvibel, tojásos hagyma [Tojásos hagyma (cibel vagy ejer-cibel) – kemény tojás villával összetörve, annyi liba- vagy kacsaszírral, hogy kenhető legyen. Egy nagyobb vöröshagymát reszeltek bele, és megsózták, esetleg pirospaprikát is keverték bele. Lehetett dúsítani maradék kacsá- vagy libamájjal vagy főtt krumplival. – A szerk.]. Anyuka egy időben sült kenyeret és bárheszt is. Nagyon finom volt. A húst a kóser mészárszékekben vásároltuk. A tejet hozták haza, szintén kósert, kannákban. De mindig volt egy kislányka, aki nálunk dolgozott, segített például bevásárolni és takarítani. Kellett ilyen segítség, mert anyukám dolgozott – reggeltől estig. Sokszor már majdnem beállt, emlékszem, a péntek, és az utolsó pillanatban kellett mindent megcsinálnia, hogy készen legyen.

Az egyébként nagyon jellemző volt, hogy sábeszkor meg ünnepekkor, akármilyen szegény család voltunk is, kellett az asztalra kalács, bor meg a legjobb ételekből. Egész héten nagyon nehezen voltunk, bableves volt meg köles, lencse, krumpli, de ünnepkor nem lehetett érezni, hogy én szegény vagyok vagy gazdag. És mindig volt egy szegény, akit meghívtunk az asztalhoz. Apuka a templomból hozta, akinek nincs otthona vagy özvegy, és mindig jöttek jesiva bóherek. Volt minden héten egyszer, róluk mondták, hogy teget [napokat] esznek. Ez azt jelentette, hogy a tanulmányaik alatt minden nap másnál ebédeltek.

Szükeszkor [Szukot] mindig töltött káposzta volt [Természetesen nem sertés-, hanem marha- és libahússal készítették. – A szerk.]. Csináltunk szép sátort [szukát] az udvaron. Ros Hásánakor mindannyiunknak kellett menni a templomba, kellett imádkozni. Jom Kipurkor mindenki böjtölt, nekünk, lányoknak tizenkét éves kortól kellett, a fiúknak pedig a bár micvójuk utánról. Hanukakor apuka gyújtotta a gyertyákat, és mi trenderlivel játszottunk. Ha jöttek a rokonok, kaptunk hanuka-

geltet [hanuka-pénzt], de ez igazán nagyon kevés pénz volt, de azt a keveset édességekre költöttük.

A Pészah volt az egyik legfontosabb ünnepünk. Pészahkor kaptunk mindig ajándékot, kellett minden új. Ilyenkor kaptunk mindig új ruhát, cipőt. Húsvétkor cipőt is kaptunk. Rellának, a nővéremnek van egy története, olyan tizenkét éves lehetett, amikor az anyukám adott pénzt, s elküldte, hogy vegyen a négy testvérének cipőt. Egy kis retikül volt nála. Kiválasztotta, ami kellett, felpróbáltuk mindannyian, s amikor ki akarta fizetni, nem találta a táskáját. A pénzt a táskával együtt elvitte valaki. El lehet képzelni, hogy milyen helyzetbe került szegény, se pénz, se cipő, egy ilyen szegény családban ez borzasztó volt. Egy kicsivel később a szomszédok, akik ott voltak szintén a boltban, hazamentek hozzánk, és elmondták a szüleinknek, hogy mi történt. Hogy Rella nem tehet róla. És mire mi öten hazamentünk, már nem volt haragvás, meg sem vertek bennünket. Még a ruházkodásról mesélve: anyukám varrt, éjjelenként varrta meg a családnak a ruháit. De mindig új ruhánk, új cipőnk volt. Mi nagyon-nagyon szegények voltunk, de ez nem látszott rajtunk soha.

Emlékszem egy pészahi történetre, amit Rella nővérem mesélt nekem sokszor. Még [Bánffy]Hunyadon éltünk – ez abban az évben történt, amikor az anyuka Egyiptomban volt –, a Bábika leküldte Rellát a patakhöz, hideg március volt még, hogy lesúrolja a gyúrotáblát meg a teknőket, amiben kenyeret sütöttük, hogy ne maradjon semmi homec a házban [lásd: homecolás]. Amikor visszajött szegény, majdnem meg volt teljesen fagyva. Napokig nem tudta használni a kezeit.

Amire már én magam is emlékszem a pészahi készülődésekből, hogy mindig volt nagytakarítás, úgy, hogy az egész lakást, mintha festettünk volna, rendeztük. Kipakoltunk az udvarba minden bútort, minden fiókot ki kellett súrolni, minden sarkot, hogy ne maradjon homec, ne maradjon kenyérmorzsa sehol. A szalmazsákokat újratöltöttük. Volt külön edény a padláson egy ládában elpakolva, minden külön. Az nagyon szép volt; a húsvéti edény cserépből volt. Amúgy általában gránittányérok voltak, úgy emlékszem, meg fazekak meg mindenfélék. Szédereste apuka kitlibe öltözött, meg párnákkal volt kibéelve a széke, amin ült. Ezek kellettek a támaszkodásra. És megvolt a macesz, és külön neki a smire macesz, apukám csak azt evett. Ezt a templomból hozta magának. Olvasta a Hágádát szépen, és magyarázta mindig. A legkisebb fiú pedig mondta a má nistánát. És aztán jött a húsleves, a pohár borok szépen sorban. Emlékszem, hogy a Hágádá le volt fordítva magyarra, apám vette két fillérért. De ő persze jiddisül magyarázott, és olvasta a lósn koydest [jiddis: szent nyelv, azaz héber], mert ő azt is kitűnően ismerte. Mindig voltak vendégek is széderestére.

A második világháború kitörése előtt nekem nem volt semmi zsidógyűlölettel kapcsolatos élményem. A Cvi bátyámnak volt, de én nem éreztem egész idő alatt semmit. Nem számított, hogy az ember magyarul, románul vagy jiddisül beszél-e. Nagyon jó volt a kapcsolat a nem zsidókkal. Két udvar volt, ahol laktunk az Árpád utca 65. szám alatt, a fele nem volt zsidó, a fele zsidó volt, de a legnagyobb harmóniában éltünk. Nem volt semmi probléma, amíg nem jöttek be a magyarok 1940-ben. Mindenki beszélt akkor is románul, magyarul, hisz akkor is Erdély volt azért.

1940-ben bejöttek a magyarok Erdélybe [lásd: második bécsi döntés]. Nagy felvonulások voltak. Az én szüleim azt gondolták, hogy azok a magyarok fognak bejönni, akik voltak a Ferenc József idejében; hogy a régi Monarchia lesz, ami nagyon liberális volt, és ahol adtak jogokat mindenkinek,

zsidóknak, nagyon jó élet volt. Mindenkinek olyan jogokat adtak, mint a saját népüknek. És örömmel várták, hogy jöjjenek be a magyarok. De sajnos pont az ellenkezője történt. Ahogy bejöttek, rá egypár napra apukám bement egy trafikba, cigarettát akart vásárolni, és mondta annak a nőnek, aki árult, hogy szegény Munteanut is elvitték, pedig rendes ember volt. Mivel apukám vallásos ember volt, meg lehetett ismerni, hogy zsidó. Ez a Munteanu fakereskedő volt, és apám jóban volt vele. Megtörtént tehát ebben az időben, hogy aki nem volt magyar származású, azt a magyarok elhurcolták. És véletlenül ott volt egy magyar szakaszvezető civilben, és miután apukám ezt mondta, kivitte apukámat, és toszogatta a Szamos mellett, mert mi ott laktunk a közelben. Az udvaron, ahol laktunk, volt egy mészáros, az rögtön bejött anyukához, és azt mondta, „Lőb néni, szaladjon, mert viszik az urát”. Én kislány voltam, rögtön szaladtam anyu után, és láttam, hogy viszik a Szamos mögé, és szaladtam utána. Mivel anyukám nagyon bátor asszony volt, ment apukám után, és mondta: „Mondja, kérem, hova viszik a férjemet?” Azt mondja: „Lelövöm, hogyha tovább beszél!” Anyukám nem törődött vele, és továbbmentünk. Ahogy bejöttek a magyarok, csináltak az Árpád úton egy hadtestparancsnokságot. És a hadtestparancsnokságig mentünk, ott már nem engedtek be. Azután hazamentünk. Körülbelül másfél óra múlva hazajött szegény apukám, összecibálva a szakállát, és össze volt verve véresre. Akkor már láttuk, hogy itt már nincs jó kezdet. De azért mégsem gondolta volna az ember, hogy mi fog történni, halvány fogalma sem volt az embernek!

Azután én és a testvérem, Sulámit, felmentünk Pestre 1941-ben egy virágkertészetbe. Kőbányán voltunk és dolgoztunk. A MIKÉFE-ben elkezdtünk egy hachsarát. A hachsara az Izraelbe [Palesztinába] való kimenést készítette elő. Ezért jöttünk fel Pestre, éreztük, hogy jobb lenne nem itt maradni. 1943-ban megmenekült egypár ember Lengyelországból, gyerekek is és felnőttek is. És csináltak egy szemináriumot a hachsara keretei között Balatonbogláron ezek a lengyelek, és megmondták, hogy nagyon félnek, és megjósolták, hogy ugyanaz fog történni, ami történt Lengyelországban, Csehszlovákiában, Németországban, hogy majd deportálni fogják a zsidókat. Mondták ott a szemináriumon, hogy ők kiugrottak a robogó vagonokból, ami vitte őket Auschwitzba, és így megmenekültek, és Magyarországra lehetett még menekülni.

A Joint segített, adott pénzt, és elbújtatták az embereket. Ebben segítettem én is mint cionista mozgalmi ember. Volt egy Farkas Kálmán nevű zászlós, egy nagyon helyes, rendes keresztény ember [Farkas Kálmán megkapta a Világ Igaza kitüntetését. – A szerk.]. Neki volt egy villája a Rózsadombon, és az bújtatta ezeket a lengyeleket lent a pincében. Én mivelhogy én nem egészen zsidónak néztem ki, mert azt mondják, hogy a zsidók fekete hajúak, meg hosszú orruk nőtt, én meg világos bőrű és zöld szemű vagyok, engem vettek fel, mintha én lennék ott a bejárónő, vezetném a háztartást stb. Ott voltam ebben a villában, és egy pár hónap múlva, hogy beköltöztünk, egyszerre csak reggel korán csengetnek, és bejött két detektív. Én ágyban voltam, nem tudom, hat óra volt. Én be voltam jelentve, hogy én itt lakom, mert mi már szereztünk idejekorán keresztény iratokat 1943-ban. A városházán szereztük, úgy, hogy kikerestünk születési anyakönyvi kivonatokat, és egyszerűen elvettünk adatokat. Ez úgy történt, hogy a cionista vezetőink már mindent előkészítettek nekünk, és egy adott időre be kellett mennünk, és akkor ott választhattunk magunknak új azonosságot. A nevem Horváth Erzsébet volt. Farkas Kálmánt keresték a csendőrök, ő előjött, és mondta, hogy itt van ez a kis Horváth Erzsébet, ő az én házvezetőnőm. Így mentett meg. A szomszédok, úgy látszik, hogy feljelentették ezt a Farkas Kálmánt, látták biztos, hogy éjjel jönnek is, mennek is, szóval feljelentették, és kihallgatták. Azt mondja: „Figyeljen, Erzsike, engem

elvisznek”. Én akkor nem tudtam, hogy őt viszik a Sváb-hegyre, ott volt a főhadiszállása a németeknek [A Majestic nevű sváb-hegyi panzióban, a Karthauzi u. 4. szám alatt voltak Eichmann irodái, és itt volt a székhelye a Gestapo magyar megfelelőjének, az Állambiztonsági Rendészetnek is. Négy részlege közül az egyiknek a feladata (Koltay László irányítása alatt) a német megszállást közvetlenül követő időben a politikailag megbízhatatlannak tartott elemek (zsidók és nem zsidók) utáni hajtóvadászat volt. – A szerk.], de ezek persze magyar detektívek voltak. És azt mondta – „Erzsike, vigyázzon” – volt egy kutya – „vigyázzon rá, majd visszajövök egy pár nap múlva, és minden rendben lesz.” És már vitték is, én már láttam, hogy itten baj van.

Volt egy Bucsinzsky kávéház, valahol talán a Teréz körúton, Pesten, és ott találkoztak a cionisták [Bucsinzsky kávéház (Erzsébet krt. 30.) – Nagy Lajos 1936-ban megjelent „Budapest nagykávéház” című könyvének „modellje”, az 1930-ban megszűnt Angol kávéház helyén (valaha, a 19. század utolsó éveiben ennek tulajdonosa volt ifjabb Vanek József, Rejtő „modellje”). Főként a művészvilág képviselői látogatták, ún. „művészkávéház” volt, törzsvendég volt itt Nagy Lajos, Rejtő Jenő, Szerb Antal, Bálint György. – A szerk.]. Gyűlések voltak időről időre, de ez volt az egyetlen alkalom, hogy elmentem ilyen gyűlésre. Ez valamikor 1944 februárjában lehetett [Biztosan később volt, hiszen a németek 1944. március 19-én vonultak be Magyarországra. – A szerk.]. Csak azért, mert már nem éreztem magam biztonságban ott a villában. És elmondtam, hogy mi történt, és volt egy doktor, aki szintén vezető volt, és azt mondta: „Figyeljete ide, lesz most kedden illegális alija Bukaresten keresztül, előbb Temesvárra, onnan a határ, és azután vonatra ültök, és megérkeztek Erec Izraelbe, Palesztinába.” Én rögtön vállalkoztam, mert láttam, hogy én is már veszélyben vagyok, mert biztos kihallgatás lesz, és akkor megtudják, hogy lengyeleket bújattunk, és hogy nekem hamis papírjaim vannak. Kérdezték, „Te akarsz alijázni?”. Mondtam, hogy igen. Akkor engem választottak, én voltam az egyetlen magyar ajkú, és volt egy negyven év körüli cseh asszony. Mi voltunk ketten nők, a többiek lengyelek voltak: gyerekek és férfiak tízen. Megadták nekünk az útirányt, hogy felszállunk Budapesten az első osztályú vonatra, és Zomborra fogunk menni, és ott vár bennünket egy paraszt. Ez az asszony kapott pénzt, hogy mikor megérkezünk Zomborra, ő fog hozni egy nagy kocsit, és visz bennünket Temesvárra, ott volt a magyar-román határ.

Emlékszem, éjszaka volt, mentünk bokrokon keresztül. És végül megérkeztünk éjszaka Zomborra, egy kis faluba. Eltelt egy negyedóra, egyszerre csak hallom a kutyaugatásokat, és azt, hogy „Hölgyeim és uraim, vegyék tudomásul, hogy önök a foglyaink!”. Hideggé vált a vér a szívemben, mert mindenre gondoltam, csak erre nem. És rögtön jöttek, és azt gondolom, hogy azt gondolták, hogy kémek vagyunk, ami még rosszabb, mint zsidónak lenni. És rögtön tettek ránk – életemben először és utoljára – bilincseket, és vittek bennünket a főkapitányságra ott, Zomboron, éjszaka. Magyar csendőrök fogadtak bennünket. Mondom, csak én értettem meg, hogy miről van szó, csak én meg ez az asszony – ő is tudott valamennyit magyarul –, és rögtön mentek, és csináltak kutatást, vertek bennünket, és mondták, hogy most már Szegedre fognak bennünket vinni, ott van a kémelhárító. Fogalmam sem volt soha életemben, hogy ott van egy kémelhárító. Aztán jól megverték bennünket, és kutattak, és elvették mindenünket. Közben nekem be volt írva a bejelentőlapba, hogy én Horváth Erzsébet vagyok, és Farkas Kálmánnál abban a villában, ott lakom. Azt mondta nekem az, aki megnézte a bejelentőlapot: „Maga duplán van vádolva azért, mert akarja tudni, hogy ezzel a Farkas Kálmánnal mi történt? Ő a Gestapóban van a Sváb-hegyen. És aki vállalta azt, hogy lengyel menekülteket bujtasson, arra halál vár. És maga is részt vett ebben, konspirált vele.” Szóval igazam volt, minden kiderült már eddigre.

Elvittek bennünket Szegedre, a kémelhárítóba. Betettek, persze a nőket külön, a férfiakat külön. Először is megállapították, hogy zsidók vagyunk-e. A férfiakra rögtön megállapították, hogy zsidók. Akkor azok külön voltak, mi pedig ott voltunk a gyerekekkel, meg ez a cseh nő meg én. A cseh nő meg kellett írjon egy levelet ennek a parasztnak, hogy megérkeztünk Zomborra, hiszen mi nem találkoztunk vele, de azt kellett higgye, hogy minden rendben van velünk, és minden oké, és hogy jöhet a többi csoport. Mert csak az volt a bűnünk, hogy meg akartunk menekülni, el akartunk menni Izraelbe [Palesztinába], ahol ugye élt már az egyik testvérem. Akkor kezdődtek a kihallgatások. Először elvitték a lengyeleket, és amikor visszajöttek a cellába, szét voltak verve egészen, és azután elvitték őket. Én nem tudtam akkor, hogy hova viszik, azt sem, hogy megölik őket. Mindenkit kihallgattak. Ez a cseh nő, mivelhogy ezt a levelet odaadta annak a parasztnak, látta, hogy itt egész társaságok fognak jönni Pestről megint, merthogy állítólag minden rendben van, és biztonságban vagyunk. Nem tudta a lelkiismeretére venni, és fogta magát egy éjszaka, vett egy harisnyát, és felakasztotta magát. Elkezdtünk kiabálni, szörnyű volt, örület, rögtön jöttek az őrök, levették és elvitték. A másik nap bevittek engem kihallgatásra, akkor már csak tényleg én beszéltem magyarul, és azt mondták, hogy maga biztos tudta, hogy ez öngyilkos akart lenni, és hogy miért hagytam. Mondom, én nem tudtam semmiről.

Volt egy Varga nevezetű a vonatban, amikor mentünk Pestről az első osztályon, de nem foglalkoztam vele. De láttam, amikor volt a kihallgatás, hogy ott volt az az ember, szóval már Pestről elárultak bennünket; én megismertem azt a férfit, aki bennünket követett. Besúgó volt, egy áruló. Bevittek oda, a kihallgatószobába, és jött egy detektív és egy rendőr, és volt egy gumibotja, és elkezdtek verni a fenekemet meg a talpat. Úgy látszik ez lehet a legérzékenyebb pontja az embernek, és kérdeztek mindent, amit én mondok, hogy igaz-e. Érdeklődtek, hogy hol találkoztunk Pesten, és kik voltak azok, akik intézték ezeket a csoportokat. Akkor én mondtam, hogy hogy és mint, de neveket nem mondtam. Illetve csak a fedőneveket, hiszen csak azokat tudtuk amúgy is. Akkor azt mondja az a detektív: „Maga miért akart más lenni, mint a többi?” Miután már megtudták, hogy nem vagyunk kémek, hogy zsidók vagyunk, azt mondja: „Miért akar maga más lenni, mint a többi hittestvérei? Miért indult maga el, miért nem maradt a többi zsidókkal?” Fiatal lány voltam, volt merszem, mondom, „Ha önnek lenne alkalmja, hogy megmentse az életét, nem igyekezne mindent megcsinálni? És összevissza csak az a bűnünk, hogy át akartunk menni a román határon, mert onnan mentünk volna Bukarestbe, Bukarestből mentünk volna Constantába, és onnan ki Palesztinába”. Állt és nézett az a detektív, nem tudta elképzelni, hogy hogy volt nekem merszem mondani azt, miután jól összeverték. Volt egy váróterem ott a kapitányságnál, és ott volt egy csomó német SS és a magyarok, detektívek, és mondták németül: „Diese Herren und Frauen warten auf erhängen zu sein.” Ami magyarul azt jelenti, hogy ezek a hölgyek és a férfiak, várják, hogy felakasszák őket. Ilyenkor azt gondoltam, hogy ez egy detektívregény, vagy hogy álmodom, nem hittem, hogy ez tényleg mind igaz, ami velem történik, mintha álmodnék egy rossz álmot. Miután jól megverték és kihallgattak engem, visszamentem a cellába. Közben azokat a lengyel állampolgárokat már mind elvitték Auschwitzba, ezt azután tudtam meg. Ott lehettünk a Csillag börtönben úgy hat hétig. Volt ottan egy csomó politikai fogoly is, keresztények is.

Azt mondták nekem: „Elvisszük magát vissza, Pestre, és elvisszük a főkapitányságra. Ezeket a dolgokat, amiket mondott, ha ez nem igaz, akkor agyon fogjuk verni, meg fogja látni.” Ez valamikor tavasszal lehetett. És megint bilincsbe tették a kezemet, és vittek vonaton fel Pestre. Az volt a szerencse, hogy a főkapitányságra vittek, de ottan nem voltak ilyesmik, de aztán elvittek a

Mosonyi utcába, az volt a gyűjtőtábor, összegyűjtöttek embereket az utcáról, mindenhol, tudták, hogy zsidók, és összegyűjtötték őket. Ott egypár napig voltunk, és akkor kitereltek bennünket közel a Dunához, és odahoztak Pest környékéről egy csomó embert, zsidót, és én láttam a saját szememmel, hogy dobták be a magyarok a Dunába az embereket, és utána lövtek [A nyilasok által véghezvitt vérengzések (többek között a zsidók Dunába lövése) csak az 1944. október 15-i nyilas hatalomátvétel után történtek. – A szerk.] Saját szememmel láttam ezt. Mondták ezek a szerencsétlen emberek, hogy amikor hozták őket még a falukon keresztül, álltak kinn a vidéki parasztok, és tapsoltak, és örültek, hogy elviszik őket. Ezek a magyar parasztok akkor már tudták jól, hogy a zsidó vagyontokat majd elvehetik. Persze az ékszereket is mind elvették a magyarok, mindent, ami volt, úgyhogy maradtak semmi nélkül. Mármint az a néhány szerencsés, aki visszajött a felszabadulás után a lágerekből vagy munkaszolgálatból, annak semmije nem maradt, és nem is kapott vissza semmit sem.

Még tavasz volt, úgy május lehetett, amikor elvittek egy pályaudvarra, és betettek bennünket egy vagonba, kábé hetvenen voltunk, és az volt a szerencse, hogy voltak egy csomóan benne csehszlovákok, fiatalok, cionisták, akik tele voltak élettél, és akik tudták azt, hogy meg lehet még talán menekülni Szlovákián keresztül. Akkor még adták nekünk a tanácsot, hogy amikor Szlovákián keresztül haladunk majd – úgy látszik, ezen az útvonalon ment Auschwitzba a vagon –, akkor lehet majd ugrani éjszaka, a társaik pedig eldugtak fűrészeket meg ilyesmi, hogy el tudják majd vágni a vagonajtókat, és aki tud, az majd kiugorhat akkor a robogó vagonból. Mi voltunk, pestiek, ottan öten-hatan. Amikor Szlovákián keresztül ment a vagon, elaludtam éjszaka, lehetséges, hogy ez volt a szerencsém, és kora reggel, mikor felkeltem, láttam, hogy hűlt helye a közeli barátoknak, akik ott voltak. Szörnyen odavoltam, gondoltam, hogy íme, most lett volna egy alkalmam, hogy mentsem az életemet. És azután rá egy-két napra megérkeztünk Auschwitzba. [Sok más elfogott, túszként letartóztatott zsidóhoz hasonlóan ezeket a cionistákat is a Mosonyi utcai kisegítő toloncházba, majd a kistarcsai internálótáborba vitték, és innen valamelyik korai (talán az április 28-i) szállítmánnyal deportálták Auschwitzba. A déli határsávban, Zombornál fogták el, ott a zsidók elszállítása (Szegedre) már május 26-án megkezdődött, így arról is lehetett információja. – A szerk.]

Akkor még nem tudtam, hogy mi történt a vagonban. Megérkeztünk Auschwitzba, rögtön ez a Mengele, az orvos, egy fiatal jóképű ember volt, bal, jobb, bal, jobb; én azt gondoltam, hogy mindenkit visznek bal oldalra, a krematóriumba. Amondó voltam, mert ugye ahogy a lengyelek mesélték, pont úgy volt. És akkor vittek bennünket, levettek mindent rólunk, vittek bennünket fertőtlenítőbe. Ott, Auschwitzban volt két fertőtlenítő. Úgy látszik, volt egyik a gáz, és egy rendes, valódi fertőtlenítő. Szerencsémre engem vittek a rendes fertőtlenítőbe, jobb oldalra. Levettek mindent rólunk, és adtak valami rongyokat ránk. És nem volt szabad csak egy dolgot felvenni. És levágták a hajunkat, és mindenünket leborotválták. Emlékszem, Kolozsváron volt a Trefort utcában a bolondokháza, hát azok néztek úgy ki. Mindig levágták a hajukat, és tették őket csíkos ruhákba. De nekünk nem csíkos ruhákat adtak, hanem csak egy dolgot lehetett felvenni, egy zsákot, alatta nem lehetett semmi.

Úgy két-három nap múlva találkoztam a barátnőmmel, aki kiszökött még az úton a vonatból, egy nyíregyházi lány volt, csak Pesten voltunk együtt, ott ismertük meg egymást. Kértem, mi történt. Azt mondja, tudod, mi történt? Éjszaka, hogy kiugrottunk, meg volt beszélve, hogy aki megmarad, azokkal összejövünk, ott volt egy falu, és volt pénz a fiúknál, hogyha valami történik. Leugrottak, az egyik lánynak, szegénynek összeloccsant a feje, egy villanyoszlopba ütötte be a fejét, egy

másiknak eltört a keze, neki nem történt semmi baja. Megbeszélték, hogy bemennek a faluba, és kell hozni orvost. Volt pénzük, és volt egy paraszt ottan, és adtak egy csomó pénzt, hogy hozzon orvost. Persze a paraszt hozta rögtön a Gestapót. És ez a nő megbeszélte, ez meg volt egy fiú, hogyha elkapják őket, öngyilkosak lesznek, elvágják az ereiket, volt is valami éles szerszámuk elbújtatva neki. És fogta magát, és elvágta az ereit. De rögtön jöttek azután a németek, és mondták neki, hogy ő fiatal, megmentik, és elviszik munkatáborba. Szóval összesen kettő-három, ha menekült, mert a többiek meghaltak ott.

Két-három napra rá, hogy Auschwitzban voltam, először bekerültem a cseh lágerbe, azt mondták, hogy ez a cseh láger azelőtt családi láger volt, itt együtt maradhattak a családok, a gyerekek [lásd: családi tábor Auschwitzban]. Az eredeti lakóit a lágernek persze már elvitték biztosan gázkamrába, és akkor voltunk kábé vagy ezer lány ott egy barakkban összetömörítve, mint a heringek, és reggel vagy ötkor fel kellett keljünk, zahlappal. Ez azt jelenti, hogy lássák, hogy valaki nem szökött-e meg éjszaka. Voltak szlovák lágeresek, ezek is zsidók voltak, de nagyon kegyetlenek voltak, mert már ott voltak három éve [A szlovák zsidók deportálása 1942-ben kezdődött, 1942. március 25. és október 20. között 57 szerelvényt indítottak 57 752 emberrel (19 szerelvénnyel egyenesen az auschwitz haláltáborba indult). Lásd: deportálások Szlovákiából. – A szerk.], és azért voltak olyan kegyetlenek, mert csak úgy tudtak megmaradni. Szóval kurucoknak tették őket. És azért tudtak megmaradni, mert kaptak enni bőségesebben, mint mi. És ők már olyanok voltak, mint a kövek. S mondták nekünk, „Amikor mi már nagyban szenvedtünk, ti még Budapesten mentetek moziba meg ide-oda”. Mondom, „Én nem vagyok hibás azért, hogy sajnos ez történt, hogy ilyen sok évekig annyi sok áldozat van, és olyan keményen kell dolgoznotok”.

Ott voltak férfi lágeresek is. Politikai foglyok is voltak külön meg oroszok. Villanydrót választotta el egymástól a részeket. El volt választva az egyik láger a másiktól. Aki megfogta azt a drótot, elvillanyosodott. És jött egy férfi, aki a munkavezető volt, és németül tudott beszélni, de orosz volt, meglátott engem, és azt mondta nekem, hogy „Te leszel itten a munkavezető, kell itten fertőtleníteni”. Ahogy hozták a dolgokat mindenkinek, takarókat, és azokat is, akik elhozták, kellett fertőtleníteni. És mondta, hogy itt vannak a többi lányok, ők is menjenek dolgozni. Aztán pedig akart velem kikezdeni, csókolni, persze titokban. Mondtam neki: „Figyelj ide, én ezt nem engedem, hogy engem csókoljál, otthon, ha egy fiú udvarolt nekem fél évig, akkor megengedtem.” „Figyelj ide – mondta nekem –, te nekem tetszel, és nekem van itt hatalmam. Én már itt vagyok régóta, és van mindenem, kenyérem, cigaretta (cigarettaért lehetett venni kenyeret), és én foglak téged segíteni. Én kiválasztottalak téged.” Nekem volt annyi lélekjelenetem, hogy amikor bevitt engem egy waschraumba, és kezdett ölelni, és meg akart erőszakolni, azt mondtam neki, hogy én ezt nem engedem semmi pénzért. Azt mondja: „Hogy lehet, ezer ember, millió csinálja ezt?” Akkor én azt mondtam, hogy akkor én leszek az ezeregyedik, aki viszont nem fogja ezt csinálni. Volt lélekjelenlétem, pedig vihettek volna rögtön a gázkamrába. Szerencsém volt, valaki bejött, és hamar elszaladtam. És nézett utánam, nem hitt a szemeknek. De aztán békén hagyott.

Közben beválasztottak az életben maradók közé, és megcsinálták a tetoválást. Aki még jól nézett ki, az megkapta a tetoválását [Auschwitzban a munkára kiválasztott foglyok karjára számot tetováltak. – A szerk.]. Még egy nyamvadt kis tetoválást sem akartak feleslegesen megcsinálni. Beválasztottak a konyhába. Nagyon nehezet dolgoztam, de legalább volt ott mit enni, és nem volt szelektálás, mert előtte minden nap szelektálás volt. Aki egy kicsit beteg volt, vagy valami baja volt, rögtön vitték el. Azt láttuk, hogy aki dolgozott, és a konyhában volt, az nem ment

szelektáláson keresztül. Egy jó pár hónap múlva, amikor ott voltam, jöttek, és kérdezték, hogy ki akar menni ide-oda. Gondoltam magamban, én nem fogok jelentkezni. Ha kiválasztanak, megyek, ha nem, nem, mert mindig féltem, hogy visznek oda, a krematóriumba. Mindig éjszaka vitték, felöltöztették szépen, és zenével kísérték, bizony, bizony, zenével, sőt magyar lány, sok budapesti volt, aki hegedült [Auschwitz I-ben és más táborokban is gyakorlat volt, hogy „megnyugtatásul” zenét játszottak a raboknak. Tudunk Birkenauban a gázkamrák tözsomszédóságában játszó zenekarról is. Arról azonban, hogy a halálba indulókat „kiöltöztették”, nincs adatunk. – A szerk.]. Ők is részt vettek ebben a cirkuszbán. Zenével, hogy gondolják azt, hogy nem oda viszik.

1944 novemberében feloszlatták a konyhát, és akkor azt mondták, most elviszünk titeket, mit tudom én, hová [1944 novemberében megszüntették Auschwitzban az elgázosítást, és igyekeztek eltüntetni a nyomokat. A munkaképes rabokat továbbra is küldték transzportokban más táborokba. A létszámcsökkenés miatt válogathatták be az (egyik) konyhán dolgozókat is a transzportba. – A szerk.]. Betettek bennünket egy vagonba, csak kenyeret adtak, és adtak valami fehér köpenyt, és vittek bennünket Dachaubá, ami München mellett van. Amikor oda megérkeztünk, mindenkitől érdeklődtünk, nem tudtuk, mi történt még a szülőkkel, hiszen én nem mentem együtt a szüleimmel. Én Pestről mentem, őket pedig Kolozsvárról hozták, és érdeklődtünk mindig, hátha ismerték, hátha tudják; persze senki sem tudta. December volt, amikor bekerültünk a lágerbe, Dachaubá, szörnyű volt. Térdig érő hó. Nyolc kilométert kellett menni havat pucolni ilyen magas hóban, és facipőnk volt. Nyolc kilométert menni oda, és nyolc kilométert vissza. Volt, aki nem jött vissza egyáltalán, mert megfagyott. Elmentünk vagy kétszer-háromszor, amíg majdnem megfagytunk. Azután pedig már ezt nem csináltuk, hanem választottak ki megint egy csomót, hogy a konyhára menjen krumplit pucolni. Ott is vagy nyolc kilométert mentünk, de mégis bementünk egy meleg helyre, és mégis volt mit együnk, és nyolc kilométert vissza. Körülbelül vagy három hónapot átéltünk, azt a nagyon nehéz telet, és akkor megint fogtak minket, és vittek Bergen-Belsenbe.

Ott is betettek barakkokba. Ezren voltunk összesen a barakkokban. Kezdtém dolgozni egy szövőszéken, amin rongyokból lehetett különböző szőnyegeket csinálni, és ottan találkoztam egy kolozsvári lánnyal, és volt egy testvére is, és megbeszéltük, hogy együtt leszünk egy barakkban. Közben már úgy látszik, jöttek az oroszok meg az amerikaiak, úgy látszott, hogy már kezdett vége lenni a dolognak, és akkor már nem adtak se enni, se inni [Bergen-Belsenbe a brit hadsereg szabadította föl. – A szerk.]. Mindenki fertőződött tífusszal, volt hasmenésünk, úgyhogy betegek lettünk. Közben jött a felszabadítás.

Ez idáig semmit sem tudtam a szüleimről. Amíg megtudtam, hogy mi történt az én drága szüleimmel, addig idő telt el. Emlékszem, amikor vittek bennünket Auschwitzból először Dachaubá s azután Bergen-Belsenbe, én mindenhol kérdeztem, hogy hátha valaki látta őket, hátha valaki tud róluk. Mondtam az apám nevét, hogy kolozsváriak. Azért akkor már sejtettem, hogy lágerbe vitték őket is, de hogy mi történt velük pontosan, azt nem, de miután én voltam a lágerben, én voltam Auschwitzban is, sajnos pontosan tudom, hogy mi történt velük.

Mi már annyira megkövesedtünk, hogy nem tudtunk már semmiről, hogy mi van. Amikor volt a felszabadítás, hoztak konzerveket, amit ettünk az üres gyomorral, és persze még jobban kaptuk a betegségeket, egyik napról a másikra haltak meg az emberek. Idő nem volt, hogy vigyék kórházakba, nem is volt igazi kórház, kaszárnnyákból csináltak kórházakat. Egyik pillanatról a

másikra láttuk, hogy még beszél a szemben lévő lány, a másik pillanatban már meghalt. Ezzel a kolozsvári lánnyal még volt egy kis erőnk, megbeszéltünk, ha meg akarunk menekülni, próbáljunk egyedül. Nem tudtunk járni, csak négykézláb, mint az állatok. A harmadik emeletről – mert háromemeletes priccseink voltak – mentünk, és lekászálódunk a két kezünkkel meg a lábunkkal, és kimentünk, és amit ott láttunk, nem is tudtuk felfogni. Emberi végtagokat, kezeket, lábakat, akik mind meghaltak a tífusztól, és amit a németek halomba hordtak. Ahogy mentünk ki kúszva, egyszer láttunk egy kis barakkot, és rá volt téve egy vöröskereszt, akkor odakászálódunk, és szerencsénkre volt egy magyar ember ottan, és rögtön bevett bennünket, adott nekünk krumplicukrot, és rögtön hívta a vöröskeresztet, a kórházat. Mi már majdnem végelgyengülésben voltunk, és rögtön vittek a fertőtlenítőbe, megmosdattak, tele volt minden tetvekkel meg kosszal és a hasmenés, szörnyű volt, és azután bevittek egy kórházba.

A kórházban adtak szulfátot, az jó volt a hasmenés ellen. Láttam, hogy ez a barátnőm napról napra jobban van, meghízott szépen, húsz-huszonöt kiló lehetett akkor már körülbelül, és nagyon csodálkoztam, hogy ő ilyen jól néz ki. Közben a svéd kormány elhatározta, hogy menedéket adnak ezeknek az embereknek, akik átérték a lágert, és a betegeknek főleg, akik tífuszban szenvednek. Úgyhogy fogták azokat, akik betegek voltak, hajóra tettek bennünket, és vittek Svédországba. Megérkeztünk Helsinborgba, az a portja [angol: 'kikötő'] Svédországnak. És vártak bennünket ott svéd nurse-ök [angol: 'ápolónő']. Akkor a német nyelv volt a világnyelv, mindenki beszélt németül, és kérdezték tőlünk, hogy mit csináltunk mi, milyen bünt követtünk el, hogy koncentrációs lágerekben voltunk. Mit csináltunk? Öltünk, gyilkoltunk talán?

Ők nem tudták elképzelni, hogy valakit csak azért, mert más vallású vagy zsidó származású, azért el akarják pusztítani. Bevittek bennünket karanténba. Csináltak iskolákból karanténokat. Aki beteg volt, rögtön vitték kórházba, mint ezt a barátnőmet, és aztán meghalt szegény, mert neki az volt a baja, hogy az éhségtől felfújódott a hasa, és szegény ezért nézett ki olyan jól! Felhízlaltak bennünket a svédek, nagyon szépen fogadtak, meghívtak a lakásukba. Ott voltunk egy évig, dolgoztunk, és jöttek Izraelből [Palesztinából] kiküldöttek, hogy aki akar jönni – nem lehetett jönni Izraelbe, mert az angolok voltak ott, és nem engedtek be, de hátha lehetséges illegálisan bejutni [Palesztina brit mandátum volt, és az angolok éves bevándorlási kvótát állapítottak meg, amitől sem a háború alatt, sem utána nem voltak hajlandók eltérni. Ezért megpróbáltak minden bevándorlót szállító hajót elfogni, és az utasokat Ciprusra internálták, ahonnan minden évben csak bizonyos számú embert engedtek legálisan bevándorolni Palesztinába. – A szerk.]

Egy év múlva feltettek bennünket repülőgépre, és elvittek Belgiumba, Brüsszeltől húsz kilométerre. Ott volt egy elhagyott kastély, és ottan találkoztunk egy csomó fiatal, és nyolc hónap múlva mondták, hogy „Vegyetek egy-egy hátizsákot, mert viszünk benneteket Marseille-be, Franciaországba, és ottan vár a Theodor Herzl hajó, és megyünk Palesztinába. Nem biztos, hogy meg fogunk érkezni, az angolok, nem engednek be, és ez illegális, de megpróbáljuk”. Felszedtük a cókémunkat, ami nem volt túl sok, és megérkeztünk oda, voltunk vagy háromezren, mint a szardíniák. Három emeletes volt a Theodor Herzl hajó, és mi voltunk a legalacsonyabban. Felmentünk a fedélzetre, hánytunk, de azért táncoltunk és énekeltünk, mert volt bennünk remény, hogy meg fogunk érkezni. Nem tudom, hány napot tartott az út, vagy négy napot. Szerencsésen megérkeztünk 1946-ban Haifára. Haifán volt egy bátyám, a Herman meg a nővérem, a Sulámit. Amikor Auschwitzban voltam, az adott erőt, hogy tudtam, hogy ő Jeruzsálemben van, és az volt az álomom, hogy én muszáj megmeneküljek, muszáj elérnem a nővéremet.

Mikor megérkeztem Haifára, úgy láttam, hogy mindenki ismeri egymást. És mondtam, hátha ismerik a bátyámat is. Persze senki sem ismerte. De rögtön jöttek az angolok, feljöttek a hajóra, és könnygázt eresztettek ránk, hogy senki se tudjon ellenkezni, és mi leterültünk a földre, és beraktak bennünket kis csónakokba, és vittek Ciprusba. Direkt felállítottak ott táborokat, hogy ne tudjunk jönni Izraelbe. Megint egy ilyen helyre kerültünk, megint voltak drótok, persze nem úgy, mint a lágerben, de vigyáztak ránk, barakkokba tettek bennünket, de persze sokkal jobb volt a helyzet, és vártuk, hogy tudjunk megérkezni Izraelbe.

Izraelből jöttek sliáchok [cionista szervezetek küldöttei – A szerk.], és így eltelt az idő. Ott voltam egy évig, nem engedtek be az angolok. A végén megadták az ENSZ-engedélyt Izraelnek, hogy egy zsidó nemzeti otthont építsen. Ez 1947-ben volt. Mikor ezt meghallottuk, elkezdtünk táncolni, és boldogok voltunk. De akkor még nem engedtek jönni. Mert közben mi történt? Hogy kitört a háború, az arabok megnyitották ellenünk a háborút Izraelben [lásd: 1948-as függetlenségi háború Izraelben], és a férfiakat nem engedték, hogy jöjjenek, mert az angolok tudták, hogy harcolni fognak az arabok ellen, és csak a családos embereket engedték gyerekekkel. 1948 júniusában végül, amikor megalakult végre az állam, megadták az engedélyt, hogy megérkezzem ide, Izraelbe. Akkor az angolok bent voltak még vagy három hónapot.

Tel-Avivban volt egy nővérem, Sulámit, nála voltam úgy három hónapig. Az ő története a következő: vele nem voltam már együtt Pesten 1943 után. Ő a MIKÉFE-n maradt. És volt egy Kasztner nevezetű, az is kolozsvári volt, de nagy ember volt, a parlamentbe is bejárhatott, és újságíró is volt. Ez a doktor Kasztner kollaborált az Eichmann-nal [lásd: Kasztner-vonat]. Azt mondta, ő megmentett valami ezer, nem tudom, ezerötven embert, de azok mind gazdagok voltak, és sok pénzt fizettek. Ha valakinek nem volt pénze, azt nem vette be. Ezt a csoportot a Vöröskereszt által elvitték Svájcba, de előbb voltak három hónapot a Vöröskereszt égisze alatt Bergen-Belsenben. De azoknak persze nem vágták le a hajukat, ott emberi módon bántak velük. És Sulámit egész véletlenül odakerült, mert volt egy barátnője, aki lemondott, az egy gazdag lány volt, és ő ment a helyére az ő nevében. Ez 1944-ben volt, valamikor kora ősszel. Három hónapig voltak Bergen-Belsenben, onnan kerültek Svájcba, Zürichbe. De ő nagyon gyenge idegzetű volt, és miután megtudta, hogy mi történt a szülőkkel, kapott egy sokkot, egész életére szegény idegstanatóriumban volt. Beteg a mai napig, úgy fizikailag, mint lelkileg. Az utóbbi időben lelkileg jobban van, de fizikailag nehezen bírja. Lett neki azért családja. Egy magyar emberhez ment hozzá, már ott kint, Izraelben.

Sulámit lakása egy nagyon kicsike lakás volt, nehéz viszonyok voltak. Azután pedig egy barakklakásba kerültem, olyan volt, mint ma egy konténer. Ottan volt egy férfi, akié volt az a ház, és az mindig mondta nekem: „Dóra, én be akarok magának mutatni egy kolozsvári férfit, nagyon rendes ember, nehéz munkát végez és egyenes, és akkor lesz közös téma, Kolozsvár.” Miután egy évet voltam lágerben, és utána három évig tartott az alijám, most már akartam élni egy kicsit, nem akartam én még férjhez menni. De aztán mégiscsak megismerkedtem 1949-ben Blum Lacival, aki már az első találkozásunkkor mondta, hogy bizony belém szeretett. Én nem hittem neki, naiv voltam nagyon.

A Laci története pedig ez: 1915-ben született Kolozsváron. Az ő családja is vallásos volt, de nem olyan nagyon fanatikusan, mint nálunk. Az anyja lúdpiacon dolgozott, tollakkal kereskedett, és náluk is úgy volt, hogy ő tartotta el a családot. Ők négyen voltak testvérek. Mindenkijét elvitték, és

megölték [A lánytestvére életben maradt, az egyik fiútestvére eltűnt, a másikat lelőtték a nyilasok Budapesten. A szülők elpusztultak. – A szerk.]. Ő munkaszolgálatban volt a magyaroknál, románoknál is. Ő soméros volt [lásd: Hasomér Hacair Romániában], igazi baloldali, és ő is mindig ki akart jönni Erec Izraelbe. Azt mondták neki, hachsarára kell mennie, és hogy valami nehéz munkát kell hogy kitanuljon, mert arra van itt szükség Izraelben. És így tanulta ki a rézőntést.

Van egy munkaszolgálatos története: egyszer terelték az osztagát Ferihegyre, és ottan dolgoztak, és aztán jött egy bomba, szőnyegbomba, és a szakaszvezetők el akartak rögtön vagy négyen valahova menni, egy gödörbe. És mondták: „Büdös zsidók, ne menjete oda!” Nem akarták engedni, mert ők mentek oda, és ők valahol elbújtak, és miután vége volt a bombatámadásnak, hűlt helyük volt, megdögöltek ottan. Utána volt Ukrajnában szörnyű körülmények között. Ott iszonyúan magas hóban vagy négyen meneteltek, és a Wehrmachtok azt, aki nem ment, lelőtték. És lukas cipőkben havon mentek, és volt közöttük egy sakter, az nagyon vallásos volt, nem evett semmit, csak kenyeret vagy azt se, és csak cipelt egy Tórát magával. És mikor már alig tudott járni, kézen fogták, és elkezdte énekelni ezt az éneket, hogy „Áni máámin” (én hiszek) „beemuná slémá” (tisztá hittel), akkor meg fog segíteni az Isten, és át fogjuk élni ezeket. Ez benne van a Tórában [„Áni máámin beemuná slémá beviát Hámásiách, veáf ál pi sejitmáhmeáh, im kol ze ácháke lo bechol jom sejávo”, azaz „Teljes hittel hiszek a Messiás eljövetelében, s ha késlekedik is, ennek ellenére várom minden nap az eljövetelét.” Ez Maimonidész tizenhárom hittétele közül a tizenkettedik. Vannak, akik ezt el szokták mondani a hétköznapi reggeli ima végén, illetve eléneklük a sábáti

asztalnál. – A szerk.]. Mikor ezt mesélte Laci, esküszöm, hogy könnyeztünk mindig. Hogy mennyit jelent pszichológiailag. Pont úgy, amint én énekeltem a lágerben az ezer lánynak.

Akkor még nem volt vége a háborúnak, s ők megszöktek az alakulattól, és mentek gyalog, nem volt mit enni, de útközben találkoztak egy orosz csoporttal, és volt egy „provodnyik”, az a vezető oroszul. És azt gondolták az oroszok, hogy „nyemci”, azazhogy németek, s azokat rögtön lelövik. De azt mondták, nem, ők zsidók. Az, aki volt a fő, azt mondta nekik, hogy „gyertek ide be”, nem tudom hányan voltak, négyen-öten. Bejöttek, és megkérdezte tőlük zsidóul, hogy „vu zey lebn?” [jiddis: 'hol laknak?'] Nem hitték el. Mesélte, hogy őneki is a feleségét meg a családját megölték, nem tudom, hová valósi volt, Oroszországból, és úgy mondta nekik: „Nyet zsidih v'Evrope”, nincs zsidó Európában. S adott nekik egy paszt [angol: 'engedély'], mert nem lehetett utazni, nem volt vonat, nem volt akkor semmi, csak autókra felkapaszkodtak. Mindenesetre haza akartak menni, nem tudták pontosan, mi történt. Szegény Laci még reménykedett, gondolta, hátha valaki hazajött. Amikor megérkezett Kolozsvárra, megy a házhoz. Persze minden ki van rabolva, és persze nem zsidók vannak ottan. A szomszédok ott voltak, s van egy kisfiú, azt mondja: „Anyu, gyere hamar, mert visszajöttek a büdös zsidók!” Úgy kezdődött. Laci nős volt azelőtt. A felesége gyönyörű perzsaszőnyeget szőtt. Laci tudta, hogy a felesége odaadott szőnyeget a szomszédoknak, amikor ő már a katonaságnál volt. És szólt azoknak, hogy adják vissza. Nem akarták visszaadni, de féltek a rendőrségtől, és nagy nehezen visszaadtak egy szőnyeget.

Egy évig voltunk Tel-Avivban. Laci dolgozott, nagyon nehéz munkát végzett, rézőntő volt. Én pedig dolgoztam egy cipőüzletben. És akkor olvastuk az újságban, hogy épül Petah Tikva környékén egy új negyed, és oda befizettünk. Egy fél évig tartott, amíg meglett a ház. 1950-ben megesküdtünk, és rá egy hónapra másállapotba kerültem, és megszületett a fiam, akit Jákobnak nevezünk. A férjem családjából vettük a nevet, a férjem apját hívták így. És utána vagy öt évvel lett egy

kislányom, az Ráhel volt, a nővérem után kapta a nevét. Megtanultam héberül, de otthon mindig magyarul beszéltünk, az én fiam is tud nagyszerűen magyarul, pedig ott született, de persze azért izraeli akcentussal beszél. A lányom kevésbé tud magyarul, neki azért már az ivrit az első nyelve egyértelműen.

Én rögtön a gyerekeknek elmeséltem mindent, amin keresztülmentünk, mert nem tudtam magamban tartani, de nagyon sokan voltak, akik nagy traumában voltak, nem akarták, hogy a gyerekek lelki életét megsértsék, és ők nem mesélték el. De én elmeséltem, úgyszólván a gyerekek már gyerekkortól tudták, amin keresztülmentem. De persze közben rendes családi életet éltünk. A hatnapos háború után, 1968-ban kimentünk Amerikába, Clevelandbe, Ohio-ba, mert a férjemnek ott volt a családja, és akartunk egy pár évet ott lenni. A Petah Tikva-i lakást kiadtuk, mert nem tudtuk, hogy mire megyünk. Nagyon szerettük Izraelt, de a helyzet miatt, hogy rosszabb volt az anyagi helyzetünk, így kellett döntenünk. Először Laci volt, aki ment. Kimentünk, és Lacinak jó állása lett. Amerikában apartmanokban laknak az emberek, minden három hónapban költözik, azokat ki kell festeni minden lakó után. És Laci nagyon szépen keresett ezzel a festéssel. Amerikában is minden péntek este meggyújtottuk a gyertyát, zmireszeket énekeltünk. A gyerekeink mindent tudnak a vallásról. Kóser háztartást vezetek. De használtunk elektromosságot szombaton, és utaztunk is. De aztán Laci volt az, aki nagyon vágyott vissza. Nem tudta először is megszokni a nagy távolságokat; órákig kellett utaznia a munkába. Én dolgoztam valami három hónapot, de azt mondta a Laci, „inkább ne dolgozz!”, nem is érte meg, kerestem egy dollárt óránként, és hozzáadték az adót a férj keresetéhez. Ő egy nap alatt megkeresett annyit, mint én talán egy hónap alatt.

A fiam ott volt öt évet, megcsinálta a BA-t [főiskolai végzettség], és aztán azt mondta, hogy „Anyu, apu, én Izraelben születtem, nekem kötelességem menni az armyba [angol: 'hadsereg']”. Ez volt 1972-ben. Akkor ment is vissza Erecbe [Izraelbe]. 1973-ban sajnos kitört a Jom Kipur-i háború [lásd: 1973-as arab-izraeli háború], ami szörnyű volt, és nem tudtunk semmi híreket tőle kapni. Gondoltuk, hogy nem fogják őket rögtön a sűrűjébe vinni, mert addig ő még csak kis gyakorlatokon vett részt. Persze ők voltak az elsők, akiket vittek a háborúba. De szerencsére visszajött onnan sértetlenül. És amikor hazajött, rá négy hónapra, akkor telefonált Amerikába, és elmesélte, hogy mi történt. Sajnos nagyon sok barátját már az első napon elkapták, és megölték az arabok. Nem voltunk erre előkészülve. Utolsó pillanatban – Nixon volt akkor az elnök, és Kissinger volt a védelmi miniszter [Henry Kissinger (1923), az Egyesült Államok 56. külügyminisztere (1973–77 között) Nixon és Gerald Ford elnöksége idején nemzetbiztonsági tanácsadó volt (1969–1975 között). – A szerk.] –, utolsó pillanatban kinyitották a NATO-ban a fegyvereket, és küldtek Izraelbe fegyvereket, hogy meg tudjuk menteni magunkat. Azután mi is visszajöttünk Izraelbe.

Aztán hazajött a lányom. Megcsinálta a BA-t [főiskolai végzettség] még ott, Clevelandben, és elment a jeruzsálemi egyetemre. Ez volt 1975-ben, és 1976-ban hazajöttünk mi. A fiam, amikor hazajöttünk, megnősült, és azután a lányom is férjhez ment, és azután elment, és megcsinálta a mastersét [egyetemi végzettség] Amerikában, és utána megcsinálta a Columbia Egyetemen a doktorátusát pszichológiából. Most kinn él Kaliforniában, San Franciscóban, a legszebb hely a világon, azt mondják. A fiam Tel-Avivban él.

A gyerekeim kevésbé tradíciótartók, mint én, ők már igazi izraeliek. Biztos vagyok abban, hogyha otthon vannak, nem gyújtanak gyertyát. Talán böjtölnek, a lányom biztosan. A fiam már modernebb. De ha itt vannak nálam, itthon mindent megcsinálnak.

Hat évvel ezelőtt, mikor itt volt a fiam velünk, Magyarországon, együtt elmentünk Kolozsvárra egy napra. A Laci, ahogy volt neki alkalma, mindig kereste a szülőket. Ott Kolozsváron is kérdezősködött, kereste a nyomokat, híreket, az emlékeit. Nagyon nehezen dolgozta fel a szülei elvesztését. Szinte depressziós volt. Soha nem nyugodott meg.

Még nincs egy fél éve, hogy meghalt a férjem. Ötvenhárom évet nagyon szépen éltünk. A férjem után ültünk sűvét mindannyian. Hét napot kell ülni. Amikor beteg volt, én is nagyon sokat szenvedtem vele, elsősorban lelkileg. Éjszaka állandóan felköltött, „Menjünk haza”, azt mondja. Mondom, „Hova haza?”, mondom, „Ez a mi hazánk, Izrael”. Azt mondja, nem, ő akarja az anyját, az apját látni.

Vannak gyönyörű unokáim, a lányomnak van egy fia és egy lánya, és három fia van a fiamnak. A fiam gyerekei közül a középső fiú a katonaságnál van, az elsőszülött az egyetemen van, és a kisebbik tizenhét éves, egyelőre még iskolába jár. A gyerekek nagyon érdeklődtek, látták ezeket a számokat a karomon, és kérdezték, hogy mi az. Mivelhogy lengyel apósa van a lányomnak, az a varsói gettóban volt, neki is van tetoválása. A gyerekek érdeklődtek, és mesélte rögtön, hogy mi volt a gettó, és hogy mi volt Auschwitz. Aztán látták nekem is, és aztán mi is mindent elmeséltünk nekik.

Azért akarom ezt elmondani, hogy tudja meg a magyar nép. Én tudom, hogy nem azok csinálták ezt, akik ma élnek, és ők nem tehetnek a történelekről, de a nagyapjuk lehet, hogy akkor fasiszta volt vagy nyilas [lásd: nyilasok]. Azért kell ezt tudni mindenkinek, fiatalnak, öregnek, hogy isten őrizze, hogy még egyszer ilyen megtörténjen! Sosem fogom tudni elfelejteni, visszatekintek a szüleim képére és az öcsém képére, aki tizenhárom éves volt, mikor elvitték. És milyen szörnyű halállal haltak meg az én szüleim meg a testvéreim, azonkívül a többi hatmillió zsidó is, és a nem zsidók is, akiket így elpusztítottak. Ezt csak azért akarom mondani, hogyha nem segítettek volna azok népek, ahol mindezek a szörnyűségek történtek, akkor nem tudták volna megcsinálni a németek ezeket a szörnyű krematóriumokat és a szörnyű öldökléseket. De az a szerencse, hogy én átmentem mindezen, és lett nekem egy nagyon szép családom. A legdrágább gyerekeim vannak és unokáim, és én boldog vagyok.